

**ONGEMAKKELIJK
ERFGOED**

JOS VAN BEURDEN

ONGEMAKKELIJK

KOLONIALE COLLECTIES EN TERUGGAVE IN DE LAGE LANDEN

ERFGOED

WALBURG PERS

Deze uitgave kwam tot stand dankzij financiële steun van het Fonds Bijzondere Journalistieke Projecten en het Prins Bernhard Cultuurfonds.

FONDS ^{Bijzondere}
JOURNALISTIEKE PROJECTEN

Omslag & binnenwerk: Bart van den Tooren, Amsterdam

Afbeelding omslag: Krachtbeeld Nkisi Nkondi Mangaaka (voor 1900), Yombe, Cabinda, WM-10633, Collectie Wereldmuseum Rotterdam, © Studio Asselberghs – Frédéric Dehaen

Foto auteur: © Mylan Rosendaal

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

© 2021 JOS VAN BEURDEN

© 2021 UITGEVERSMATTSCHAPPIJ WALBURG PERS. ZUTPHEN

www.walburgpers.nl

ISBN 978 94 6249 658 3

E-ISBN 978 94 6249 659 0

NUR 680

Aan alle makers en maaksters ervan

INHOUD

- 11 Voorwoord
Twee landen in één boek – Op zoek naar een kader – Wat kan de lezer verwachten?
- 17 **DEEL I BESLISSENDE FASE IN EEN OUDE DISCUSSIE?**
- 19 **1. KIEZEN VOOR KOLONIALE COLLECTIES**
Beslissende ontmoeting – Vondst bij de douane – Sterk netwerk – Koloniale collecties in de kou
- 26 **2. DE GROTE ERFGOEDVERHUIZING**
De pijn van het verlies – Massale stroom – Verzamelhausse – Opdrachtstukken – Roofkunst – Afdedwongen giften – Verzamelexpedities, missie en zending – Geleidelijke omslag – Rol van immigranten – Organisaties in Nederland – Adieu La Belgique à papa, goodbye VOC-mentaliteit
- 45 **3. MUSEA IN BEWEGING**
Op zoek naar een nieuwe rol – Geamputeerde biografieën – Een gift uit Congo – Sri Lankaanse expert vs. Nederlandse museum-directeur – Het grote grijze gebied – De kunst van het loslaten
- 61 **4. DE ‘SANS-PAPIERS’ VAN HET KOLONIALISME**
Stille waarnemers – Fascinatie voor de ander – Dan maar stiekem – Mensenzoo – Ommekeer in denken – De worsteling van een museum – Koning Badu Bonsu II – Gezocht: een herinneringsplek

75 **DEEL II ZUINIG TERUGGEVEN IN DE JAREN 1970**

77 **5. INDONESIAË, NEDERLAND EN DE KRIS VAN DIPONEGORO**

Vondst – Moeizaam onderhandelen – Gebeime missie – Gezamenlijke Aanbevelingen – De Mona Lisa van Azië naar huis – De zoektocht naar het steekwapen – Weinig medewerking – Keerpunt 2017 – Waar hoort de Javamens? – Een rijkgevuld museum in Jakarta

94 **6. CONGO, BELGIË EN LEOPOLDS LASTIGE ERFENIS**

Veel kleine oorlogen – Verzamelen onder Leopold II – Veranderde het verzamelen na Leopold II? – Vergiftigd geschenk – Terug-gaveonderhandelingen – Driefasenplan – Magere lijst – Een nieuwe toon

111 **7. SURINAME, HET CARIBISCH GEBIED EN NEDERLAND: MEER TERUGGAVEN OP KOMST?**

De West-Indische Compagnie – Koloniale collecties uit de West – Archieven uit Suriname: volgens afspraak retour – Precolumbiaanse scherven terug naar Curaçao en Aruba – Marron-stoel – Nieuwe impuls?

118 **DEEL III RECENTE TERUGGAVEN**

120 **8. CAMPAGNE VOOR MAORI-HOOFDEN**

Familieleden in de etalage – Beren op de weg – Aan wie geef je het terug? – Overdracht bezegeld met neuszoen – Nog een Toi Moko terug – Vastgelopen in de federale molen?

131 **9. VRUCHTBARE SAMENWERKING ROND ARCHIEVEN**

Archiveringsdrift – Indonesië: pragmatische aanpak – Rwanda: alleen digitale toegang – Discussie over digitaal teruggeven

141 **10. AFSCHEID VAN 18.576 VOORWERPEN VAN MUSEUM NUSANTARA**

De pijn van Delft – Nodig: tijd en menskracht – Indonesië blij – Nog meer pijn in Delft – Aziatisch museum grootste ontvanger – Een nieuw geluid

154 **11. BENIN-OBJECTEN: BEGINT HIER DE DOORBRAAK?**

Een rustig bankje voor een onrustige vitrine – Het gaat over mensen – Verbijsterende zwerftocht – Missen de Bini hun objecten? – Aanloop naar de Benin-dialoog – Eindelijk beweging – Benin-objecten in de Lage Landen – Werkt een Europese aanpak?

168 **DEEL IV MINDER ZICHTBAAR, MAAR WEL VAN BELANG**

169 **12. MISSIE, ZENDING EN OVERBODIGE COLLECTIES**

Afrikaanse stemmen – Koloniale drieboek – Zending in Nederlandse koloniën, missie in Congo – Lokale hulp – Verzachting – Gemiste kansen – Beperkt aantal teruggaven

180 **13. KOLONIALE OBJECTEN IN DE HANDEL EN BIJ PARTICULIEREN**

Contact met handelaren – Vroege oorlogsbuit en grafroof – De rol van elitefamilies – Twee verzamelaarsverenigingen – Vraagtekens bij een Boeddhahoofd – De toekomst van de Christoffel-collectie – Geslaagde teruggave door een particulier – De bel van het fort van Jaffna – Schilderijen uit koninklijk bezit

195 **DEEL V NAAR EEN NIEUWE ETHIEK**

197 **14. LESSEN UIT SETTLERKOLONIËN EN VAN DE TERUG-
GAVE VAN NAZIROOFKUNST**

*Voorwerp uit 1613 spoorloos – Eigen aanpak – VN-verklaring
als steun voor inheemse claims – Principes voor het claimen van
naziroofkunst – En claims van oud-koloniën dan?*

208 **15. VERTROUWEN, GELIJKWAARDIGHEID EN RECHTVAAR-
DIGHEID**

*Ommezwaai in de Lage Landen – Opnieuw: Aan wie geef je
iets terug? – Aan de ronde tafel – Afleren om te wantrouwen –
Werken aan gelijkwaardigheid – Herstelbaar onrecht*

222 Dankwoord

224 Geraadpleegde bronnen

233 Register

VOORWOORD

Langzaam maar zeker dringt tot ons door dat we niet klaar zijn met het kolonialisme. Steeds vaker worden we met onze neus gedrukt op hoe vijf eeuwen Europese expansie de verhoudingen in de wereld blijven verstoren. Denk bijvoorbeeld aan het slavernijverleden, de ongelijkheid of het racisme. Dit boek gaat over een ander belangrijk aspect: de grote erfgoedverhuizing, de verplaatsing van talloze culturele en historische schatten. Hoe moeten we omgaan met al die voorwerpen, menselijke resten en archieven die vanuit koloniale gebieden naar Europa zijn gekomen en waarvan er veel buiten medeweten of tegen de wil in van de mensen in koloniale gebieden zijn meegenomen? Zeker als zij ze terug willen?

Kolonisatoren pakten niet alleen het land, wat erop groeide en wat er in de bodem zat maar ook de culturele bezittingen van de gekoloniseerden. Van grote kostbaarheden, glimmend wapentuig en rituele krachtbeelden tot eenvoudige gebruiksvoorwerpen, er werd van alles verscheept vanuit den verre naar musea en particuliere collecties in het westen. Kilometers archieven verhuisden naar Europa. Om nog maar niet te spreken van voorouderlijke graven die werden opengebroken om voor de wetenschap menselijke beenderen te verzamelen.

Bijna altijd was het eenrichtingsverkeer: de niet uitgenodigde machthebber die zijn nieuwe onderdanen beroofde. Het maakte het Europese kolonialisme een piekperiode in de geschiedenis van de kunstroof. De gevolgen ervan zijn nog steeds voelbaar en zichtbaar. Zowel in het noordelijk als in het zuidelijk halfrond. Overvolle depots in het noorden, talloze menselijke resten waarvan niet meer te achterhalen is aan wie ze toebehoorden, archieven van het koloniaal bestuur en van lokale leiders

waarover wordt geruzied. Landen, volkeren en gemeenschappen in het zuiden missen wat hun dierbaar is.

Dit boek gaat over hoe Nederland en België omgaan met koloniale collecties die op een dubieuze manier zijn verworven. In beide landen zijn ontwikkelingen gaande om er anders mee om te gaan. Emotionele en morele overwegingen bij de vraag aan wie een object toebehoort zijn een grotere rol gaan spelen dan de juridische. Overheden en musea in de westerse wereld – Europa, Noord-Amerika en Australië – voelen steeds meer dat zij niet langer gelden als de rechtmatige eigenaar van objecten die in een het verleden uit verre gebiedsdelen zijn meegenomen en gaan daarover in gesprek met hun tegenspelers in oud-koloniën. Bij privé-musea en particulieren is die wil nog minder zichtbaar.

Ook in de voormalige koloniën van de Lage Landen is er van alles in beweging. Elke oud-kolonie gaat er op haar eigen manier en in haar eigen tempo mee om. Vanaf hun onafhankelijkheid streven zij ernaar een deel van hun verloren schatten terug te krijgen. Ze ontwikkelen een eigen erfgoedbeleid, versterken hun musea en onderzoeken wat de nieuwe openheid in landen als België en Nederland waard is. En met resultaat.

Begin 2020 besloot ik dit boek over de betrokkenheid van de Lage Landen te schrijven. Zelfs tussen het moment waarop ik mijn besluit nam en dat waarop ik het manuscript inleverde, gebeurde er heel veel. Met als grootste verrassing – bij het ter zetting gaan van dit boek – de tekenen in Nederland, Duitsland en Groot-Brittannië dat de wil er is om de Benin-bronzen terug te geven. De Nederlandse Raad voor Cultuur sprak zich in het najaar van 2020 al positief uit over onvoorwaardelijke teruggave van op dubieuze wijze verworven koloniaal erfgoed. Begin dit jaar resulteerde het advies in een nieuw beleidsplan voor teruggave. Verrassend is ook de ontwikkeling in België, waar de federale regering het onderwerp restitutie stevig heeft geagendeerd.

TWEE LANDEN IN ÉÉN BOEK

Sinds begin jaren 1990 houd ik mij bezig met de bescherming en de bedreiging van het cultureel erfgoed van het zuiden, en sinds ruim tien jaar vooral met die uit het koloniale verleden. Dat erfgoed is zeer ongelijk over de wereld verdeeld en een groot deel is tegen de wil in van vorsten en volkeren in de koloniën daar weggehaald. Veelvuldig reizen in Azië, Afrika en Europa hebben contacten opgeleverd die mijn inzichten hebben verdiept.

Ik ben Nederlander maar ken enkele musea in België sinds lang en werk nauw samen met conservatoren en academici in beide landen. De meesten van hen weten weinig van wat zich aan de andere kant van de grens afspeelt. Ze volgen de ontwikkelingen in Frankrijk, Duitsland en Groot-Brittannië meer dan die in hun kleine buurland. Daardoor missen zij veel. Want vergelijken is niet bedoeld om een hiërarchie aan te brengen en te concluderen dat het ene land het beter doet dan het andere, nee, vergelijken is verrijken. Het helpt ontwikkelingen en gebeurtenissen in het ene land te spiegelen aan vergelijkbare gebeurtenissen in het andere. Het helpt ook om inschattingen in het ene land over hoever de dekolonisatie van koloniale collecties gevorderd is in het andere land in een helderder perspectief te plaatsen.

Dit boek laat het aandeel van de Lage Landen in een piekperiode in de kunstroof zien. Wat namen koloniale ambtenaren, militairen, ondernemers, brengers van het Woord, wetenschappers en avonturiers allemaal mee? Wat betekende dat verlies voor de mensen die het zagen verdwijnen en hoe werkt dat door voor hun nazaten? Was alles wel roof? En hoe doen België en Nederland dat: teruggeven? Zijn er geslaagde voorbeelden van? Jazeker. Zijn er verzoeken afgewezen? Ook. Bij het geven van antwoorden op die vragen wordt steeds zoveel mogelijk naar twee kanten gekeken en geluisterd.

Ongemakkelijk erfgoed – Over koloniale collecties en teruggave in de Lage Landen maakt duidelijk wat Nederland en België en hun oude koloniale bezittingen doen om het onrecht van die kunstroof ongedaan te maken. Hoewel het er aan de buitenkant soms anders uitziet, bewandelen ze daarin grotendeels hetzelfde hobbelige pad en met een vergelijkbare snelheid. Volgens sommige commentatoren is er sprake van een slakken-gang, volgens andere komen zij steeds meer op stoom.

OP ZOEK NAAR EEN KADER

Een van de moeilijke punten bij dit boek was een kader te bedenken om te zien of er werkelijk vooruitgang is. Het is onmiskenbaar dat het zuidelijk en het noordelijk halfrond over deze periode in de kunstroof met elkaar in conflict zijn. Hoe weet je of dat conflict werkelijk wordt opgelost? Veel landen op het zuidelijk halfrond hebben nog steeds last van het tijdens het kolonialisme geschonden vertrouwen. Zij hebben moeite met de ongelijkwaardigheid in hun relatie met Europese landen. Wantrouwen en ongelijkwaardigheid zijn een ingeroest gegeven. In hun ogen zien weini-

gen in Europa het historisch onrecht onder ogen of voelen zij aan wat de culturele verliezen met mensen en volkeren in oud-koloniën doen.

Vertrouwen, gelijkwaardigheid en rechtvaardigheid vormen het kader om te zien of dat onrecht langzaam maar zeker ongedaan wordt gemaakt. Of misschien beter gezegd: in hoeverre lukt het om wantrouwen weg te nemen, de ongelijkwaardigheid te verminderen en te werken aan een verdeling van voorwerpen waarbij beide partijen zich gekend voelen?

In december 2020 kondigde de federale Belgische regering een nieuw beleid aan voor het omgaan met het koloniale verleden en de teruggave van koloniale collecties. Al eerder had het federale parlement een commissie ingesteld die de kunstroof, de rol van bedrijven en die van de missie in Belgisch-Afrika gaat onderzoeken. In januari 2021 kondigde de Nederlandse regering een nieuwe aanpak aan voor het omgaan met koloniale collecties. Het historisch onrecht moet zoveel mogelijk ongedaan worden gemaakt. Nederland gaat bepaalde koloniale collecties onvoorwaardelijk teruggeven aan zijn oud-koloniën. Daarmee nam de regering een advies over van de Raad voor Cultuur.

Of hier sprake is van een kantelpunt weten we pas over enkele jaren. Voorlopig zijn het meer woorden, adviezen en beleidsstukken dan daden. Dat meenemen van kostbaarheden uit paleizen van verslagen vorsten, uit tempels of van voorouderaltaren zouden we nu nooit meer doen, zeggen we nu uitdrukkelijk. Maar hebben de oud-koloniën al veel teruggezien? Hebben ze er vertrouwen in dat het terugkomt?

WAT KAN DE LEZER VERWACHTEN?

Dit boek is het resultaat van jarenlang onderzoek. Het opschrijven van de bevindingen is een oefening geworden in schrappen, schaven en polijsten. Wat is overgebleven zijn de verhalen van mensen, volkeren, musea en regeringen uit het zuiden en het noorden over een eeuwenlange episode uit onze gezamenlijke geschiedenis.

Het onderzoek begon met het in kaart brengen van hoe al die honderdduizenden voorwerpen uit koloniale gebieden naar hier zijn gekomen. Van sommige voorwerpen is dat tamelijk precies bekend. In die zoektocht zijn ook de stemmen van mensen uit koloniën gehoord. Met een na hun onafhankelijkheid begonnen oud-koloniën om teruggave van hun culturele erfgoed te vragen. Dat leidde wel tot enkele resultaten, maar een halve eeuw later en met de kennis van nu stemmen die tot scepsis. De afgelopen jaren zijn er al menselijke resten, koloniale collecties en

koloniale archieven teruggegeven. Van hoe dat in zijn werk ging worden enkele reconstructies gegeven. In de zoektocht zijn ook de collecties uit koloniale gebieden van missie, zending en particulieren meegenomen en hoe die passen in het huidige teruggavedebat. In het onderzoek drong zich ook een vergelijking op met enkele andere categorieën roofkunst. Ook die levert nieuwe inzichten op.

Voor alle duidelijkheid: de schrijver vindt niet dat ‘alles wat ooit is meegenomen’ terug moet naar voormalige koloniale bezittingen. Dat zou een versimpeling zijn van een lastig probleem. Het gaat wel om het herstel van geschonden relaties en in sommige gevallen om het begin van een gelijkwaardiger contact met een schone lei.

Ik houd mij sinds begin jaren 1990 met dit onderwerp bezig. In Deel I, ‘Beslissende fase in een oude discussie?’, vertel ik waarom en wanneer ik mij op koloniale collecties en de teruggave ervan ben gaan concentreren. Het deel laat zien wat in de koloniale periode naar de Lage Landen is gekomen en de pijn en de woede over het verlies daarvan in de landen waar ze werden gemaakt en gebruikt. Het besteedt aandacht aan hoe musea daar nu mee worstelen en hoe zij steeds meer onderzoek doen naar de herkomst van collecties. Het staat stil bij het pijnlijke gegeven van honderdduizenden menselijke resten uit koloniale gebieden.

In de jaren 1970 werden België en Nederland internationaal geprezen om enkele teruggaven aan Congo en Indonesië. Hoe kijken we daar nu tegen aan? Deel II, ‘Zuinig teruggegeven in de jaren zeventig’, laat zien hoe de twee pas onafhankelijke landen zich in de teruggaveonderhandelingen opstelden, maar hoe Nederland en België die onderhandelingen toch naar hun hand zetten. Het laat ook zien hoe Nederland en België omgingen met hun oud-koloniën Suriname, de Caribische eilanden, Rwanda en Burundi.

Er gaan voorwerpen, archieven en menselijke resten terug. Hoe dat concreet in zijn werk gaat, vertelt Deel III, ‘Recente teruggaven’. Het begint met een spraakmakende overdracht: een getatoeëerd Maori-hoofd uit Nieuw-Zeeland. Daarna komen het vasthouden en toch moeten loslaten van voor beide partijen cruciale koloniale archieven aan de orde. Er worden kanttekeningen geplaatst bij hoe wij collecties die hier overbodig zijn massaal aanbieden aan oud-koloniën. En er wordt stilgestaan bij misschien wel het belangrijkste nieuws uit dit boek: de dialoog tussen Europese musea en Nigeria over een iconische oorlogsbuit, de Benin-objekten, en de teruggavevoornemens waartoe die heeft geleid. Kan deze

dialogoog een model worden voor teruggave van andere door Europa verspreide roofbuit uit een en dezelfde oud-kolonie?

Waar we vaak weinig van afweten zijn collecties en stukken die missie en zending ooit meenamen en die in particulier bezit zijn. Die liggen in Deel iv, 'Andere bezitters: weinig zichtbaar, maar wel van belang' onder het vergrootglas. Houden die zich ook met teruggave bezig? Zitten daar dubieus verworven stukken bij, en hoe kom je daar dan achter? Hoe gaan de koningshuizen van de Lage Landen om met hun koloniale collecties?

Naast kunstroof uit de ver weg gelegen koloniën speelden Europeanen een hoofdrol in nog twee momenten in de geschiedenis van de kunstroof: de beroving van de oudste bewoners van Australië, Nieuw-Zeeland, Zuid-Afrika, de Verenigde Staten en Canada en de naziroofkunst uit de Tweede Wereldoorlog. Deel v, 'Naar een nieuwe ethiek', onderzoekt wat eisers van roofkunst uit verafgelegen koloniën kunnen leren van eisers van roofkunst van die twee andere momenten. Het laatste hoofdstuk gaat over de kern van teruggave: teruggave moet vertrouwen herstellen, ongelijkheid terugdringen en het onrecht van koloniale roofkunst zoveel mogelijk ongedaan maken.